

հետևանքս Հայուն հաւատքին եւ ըմբռնման
Արա Գեղեցիկը աստուածազգի կամ աս-
տուած էր եւ 2. թէ ինքն իսկ Եղնիկ զայն
աստուածներու կարգը կը դասէ, երբ իրեն
եղած՝ «Այլ յայնժամ, ասեն, դիւցազունք
էին, առարկութեան իրր պատասխան անմիջա-
պէս աստուածներու վրայ կը դարձնէ իր խօսքը
եւ Անանունի պէս ինքն ալ կը ջանայ ցուցնել
թէ աստուածները «մարդիկ էին եւ զմարդկան
ուրուականս ի պաշտօն առեալ՝ դիւս անուանէին»
(անդ)։ Որ է ըսել՝ եթէ Երէ դարու քրիստոնեայ
Հայաստան Արա Գեղեցիկը մարդիկներէ սերած
մարդ դիւցազն մը կը նկատէր, Գրէ դարու կամ
աւելի ճիշտ նախնի հետեւնոս Հայը զայն կը
համարէր ազգային պատերազմիկ աստուած
մը, որ կը մեռնի, բայց վերստին կը կեն-
դանանայ։

(Հարաւստիւն)

ԴՈՒՍ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆԻԱՆ

ՎՐԱՅ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՍ

(Հարաւստիւն—Բիւն—Էրէ)

2.

Վրաց ժամանակագրութեան համեմատ
ն. ք. 112 (կամ մեր առաջարկած սրբագրու-
թեամբ՝ 125) թուականէն սկսեալ 19 տարի
իշխած Վրաց թագաւոր մը կը գտնենք Փառնա-
շում (կամ Փառնաշում) անուն, որ «մեծա-
րեաց զմոզան պարսկադէն եւ շինեաց նոցա
տեղի... եւ եղին տուն կրակի։ Եւ բարկացան
Վերք, եւ խնդրեցին ի Վարքակայ Հայոց ար-
քայէ, զի տացէ նոցա զորդի իւր թագաւոր, Զի
մեր թագաւորն, ասեն, պարսիկ եղեւ, մոռացաւ
Հաւատ մարց իւրոց եւ պաշտէ զհայրենի
կրօնս։ Եւ թագաւորն Հայոց ուրախութեամբ
դարձոյց զգեհապանս։ Եւ լուաւ փառանշում եւ
էած զոր ի Պարսից, եւ ուստի կարաց՝ Ժողովեաց,
եւ եւ ընդդէմ թագաւորին Հայոց, Վարպակէս
Հայոց եւ Վրոց մարտեաւ ընդ փառանշում ի
գաւառին Տաշրայ եւ սպան զնա եւ կոտորեաց
զզօրս նորա իսպառ։ Եւ թագաւորեցոյց Վրաց
զԱրքակ որդի իւր, որ ունէր կին զԳուստր
Մրուանայ...» (Ջուանշէր, 27)։

Զենք կրնար ըսել թէ այս փառանշումն ունէ
կերպով կապուած էր քարթամեան ցեղին հետ,

որովհետեւ այն Մրուանն որուն իւր թէ որդին
էր փառանշումն, մենք գտանքն. ք. 162—112ին
(կամ 175—125ին)՝ ինչպէս կը զնէ ժամանա-
կագրութիւնը, եթէ «մոռացաւ զհաւատ մարց
իւրոց եւ պաշտէ զհայրենի կրօնս», բառերը
վաւերական մասն են նախնական աւանդութեան,
այսինքն՝ եթէ փառանշում իրապէս ի հօրէ պար-
սիկ էր եւ ի մօրէ միայն վրացի, այն ատեն
կրնայինք ենթադրել թէ նա թերեւս Ղատանա
թագուհւոյն զաւակն էր երկրորդ ամուսնու-
թեամբ Պարսիկի մը հետ։ Բայց ասի ենթադրու-
թենէ աւելի բան մը չէ։

Ոմանք կը կարծեն թէ ըստ որում Վրաց
այբուբէնին մէջ ք եւ շ գիրերն իրարու շատ
կը նմանին եւ անուններու մէջ յաճախ իրարու
հետ շփոթուած են, Վարքակէս կամ Արքակ
անունն տեղ հարկ է Արշակ կարգաւ, որով
եւ ն. ք. առաջին դարուն սկիզբներն սկսած
այս Վրացի հարստութիւնը Արշակունի հարս-
տութիւն մը կ'ըլլայ։ Եթէ այս վարկածը շիտակ
է, այնատեն պէտք էր ըսել թէ Վրաց աւան-
դութեան արդի ձեւը կ'ենթադրէ Հայ-Արշա-
կունեաց ցանկ մը ինչպէս Խորենացւոյնը, ուր
Հայոց թագաւոր Արշակ Ա. ի իշխանութիւնը
դրուած է ն. ք. 108—95 (ըստ 2ամենի)
132—95)։ Եւ քանի որ մենք հաստատուն
փաստերով ապացուցուած ունինք թէ Հայ-Ար-
շակունի հարստութեան հիմնարկութիւնն ան-
կից շատ ետքը եղած է եւ թէ այդ ատենները
տակաւին Արտաշեսեան հարստութիւնը կ'իշխէր
եւ կը ծաղկէր մեծ Հայոց թագաւորութեան
մէջ, կը հետեւէր թէ Վրաց աւանդութեան
այս ցուցմունքն ալ յետնադարեան յերկրածոյ
բան մըն է։

Ուրիշ մեկնութիւն մըն ալ խորհելի է։
Ինչպէս Եուստի կը ցուցնէ, Ստեփանոս Բիւզան-
դացին՝ Ստրաբոնի քանի մը օրինակներուն
հետեւելով՝ Արշակ ('Αρσάκης) կը գրէ Ծոփաց
վերջին թագաւորին անունը։ Արդ, եթէ վաւե-
րական ըլլար այս ընթերցումը, կրնար մարդ
խորհել թէ Ծոփաց այդ թագաւորին որդին էր
փառանշումի քեռայրը, որ եւ բազմեցաւ Վրաց
գահին վրայ։ Բայց արդի բանասէրք առանց բա-
ցառութեան կ'ընդունին թէ Ստրաբոնի հնագոյն
եւ լուաքոյն ձեռագիր օրինակաց համեմատ՝
Արշան ('Αρσάνης) կամ Արտան ('Αρτάνης)
էր Ծոփաց վերջին թագաւորին անունը։ Բաց աս-
տի, ամենայն հաւանականութեամբ յաւէտ Գեծ
Հայքի թագաւորներ (Արտաշեսեանք) կ'ունե-
նային թշնամական կամ բարեկամական շփում

ներ վրաց թագաւորներուն հետ քան Դուրիաց թագաւորը, որոնց գաւառները ունէ սահմանակցութիւն չունէին վրաստանի հետ:

Եւ վերջապէս, քանի որ վրաց աւանդութիւնը հնուց ի վեր կանոնաւորապէս ունի վարքակէս եւ Արքակ ընթերցումները, մեզ կը թուի թէ ուղիղ անուամբ Արքակունի էր այս հարստութիւնը եւ ոչ թէ Արչակունի, եւ թէ իր կոչումը կը ստանար ոչ թէ Հայոց թագաւորին կամ Հայոց վրայայն ատեն իշխող հարստութեան անունէն, այլ վրաց գահուն վրայ նստուցուած արքայորդիէն, որ վարքակէս կամ Արքակ անունը կը կրէր: Այսչափը որոշ կը համարինք:

Աւանդութիւնը կը յարէ թէ վրաց այն կուսակցութիւնը որ Արքակունեաց հակառակ էր, օգնութեան կանչեց Պարսիկները. միւս կուսակցութիւնն ալ բնական բերմամբ Հայոց դիմեց օգնութիւն գտնելու համար: Այսպէս երկար ժամանակ պատերազմ կ'ըլլայ վրաց երկու կուսակցութիւններուն միջեւ եւ Հայոց ու Պարսից՝ որ իւրաքանչիւրին կողմնակից էին, մի քանի անգամ կը մերժուի Արքակունի հարստութիւնը, որ կարճ կամ երկար ընդհատումէ յետոյ՝ նորէն կը վերահաստատուի, գլխաւորապէս Հայոց օժանդակութեամբ: Արդարեւ աւանդութիւնն իր ներկայ ձեւով շատ անտեղութիւններ ու հակասութիւններ կը պարունակէ. բայց եւ այնպէս, չէ անկարելի որ այս ցուցմունքն անգամ մասամբ հիմնուած ըլլայ պատմական իրողութեանց վրայ:

Ուստի, իրեւ հաւանական ընդունելով աւանդութեան ցուցումը թէ Ն. Բ. երկրորդ եւ առաջին դարերու սահմանագլուխին մօտ թուականաւ մը վրաց գահուն վրայ բարձրացաւ Մեծ Հայոց գերդաստանէն արքայազուն իշխան մը, առաջին եւ կարեւոր հարցն է թէ երբ եղաւ այդ դէպքը եւ որ թագաւորի ձեռքով, Արդ, վաւերական արտաքին աղբիւրներուն համեմատ՝ Մեծին Տիգրանի անմիջական նախորդն էր Արտաւազդ մը, որ Պարթեւաց Միհրդատ Բ. մեծ արքային դէմ սաստիկ կռիւներ մղեց բաւական երկար ատեն, այլ հուսկ ուրեմն պարտուած՝ ստիպուեցաւ Պարթեւաց հետ հաշտութիւն կնքել՝ անոնց թողով 70 հովիտներ կամ գաւառներ եւ պատանդ տալով Տիգրանը, որ թերեւս իր եղբայրն էր: Արդ, վրաց աւանդութեան մէջ «Պարսիկը» բացատրութեամբ անշուշտ հարկ է իմանալ նախ եւ առաջ Ատրպատականի Մարերը սակայն թերեւ նաեւ Պարթեւները, որ կը

թուի թէ արդէն տեսակ մը վերին հովանաւորութեան իրաւունք ստացեր էին Ատրպատական վրայ: Մարկուարտ (Erānšahr, S. 17) կը խոր թէ Միհրդատ Մեծ արքային Հայոց Արտաւազդին դէմ այս պատերազմները վրաց եւ Ատրպատական Մարաց հրաւերով եւ անոնց ի նպաստէր: Ուստի չէ անտեղի խորհիլ թէ Հայոց թագաւորին վրացիներն իր որդին իբրեւ թագաւ ընդունելու հարկադրելն ու այս պատճառաւ Ատրպատականի վրայ ալ յարձակիլն էր վերջապէս ստիպեց զասոնք Պարթեւներն օգնութեան կանչելու, որուն հետեւանքն այնքաւ աղէտալի եղաւ Հայաստանի համար:

Զննք կարծեր որ խնդրին այս լուծուկարելի ըլլայ բոլորովին անհաւանական համարիլ, մանաւանդ որ առաջարկուած սրբագրութեամբ ժամանակագրութեան տուած թուականաւ ալ (Ն. Բ. 109) քաջապէս պիտի յարմար Մեծին Տիգրանի նախընթաց Արտաւազդի իշխանութեան: Այսու ամենայնիւ մենք գոհացուցիչնք գտներ այս լուծումը: Որովհետեւ, նա աւանդութիւնն այնպէս կը ներկայացնէ թէ մինչեւ վերջ յաջող էր Արքակի թագաւորութիւնը եւ շատ շինութիւններ ըրաւ նա վերկրին մէջ. «Եւ այսպէս աջողութեամբ կ'ընեալ՝ մեռաւ» (Ջուան. 27): Ասի կը նշանաւ թէ Արքակունեաց դէմ հակաշարժում սկսած նախ այդ հարստութենէն երկրորդ թագաւորը Արտակի օրով. «Յաւուրս սորա եկին Պարսիկք վեհօխնդիր արեան փառանջումայ, եւ Ջուան. 28): Բայց թէ եւ Արտակ պարտուեցաւ եւ լեռներն ապաստանեցաւ, սակայն Պարսիկք ալ չկրցան ապստանկութենէ աւելի բռնաբարել: «Զինի Արտակայ թագաւորեաց որդի նորա Բարտոն, իսկ որդին փառանջումայ սորա ի Պարսս, եւ առեալ օգնականս գայ ի վերջ Բարտոնայ» (անդ): Այսպէս, ըստ ժամանակագրութեան՝ 60 տարի վերջն է որ Արքակունի կը մերժուին եւ փառանջումայ որդին կը վերադառնա հաստատուի վրաց գահուն վրայ: Ուստի աւանդութեան ցուցմունքին հակառակ կ'ըլլար թագրել թէ վրաց գործերուն միջամտելն Հայոց Արտաւազ Բ. ին (մեռած Ն. Բ. 9) եւ Պարթեւաց Միհրդատ Բ. Մեծի միջոցաւ արիւնահեղ պատերազմին զրգապատճառն ու առիթը, որովհետեւ ասի պիտի նշանակէր թէ Արքակունեաց դէմ հակաշարժումն անմիջապէս սկսաւ:

Բայց երկրորդ, աւելի հաստատուն փաստ մը գտնեք: Հռոմէական պատմութիւնը երկ

կայացուցած է փոխանակ փառանջումայ, եւ անոր փառնաւազ անունն ալ չէ պահած: Այս ենթադրութեամբ՝ Բարտոնի ընծայուած 33 տարւոյ իշխանութիւնն ալ կրնանք փառնաւազին համարիլ, որով նա իշխած պիտի ըլլայ մինչեւ 30 ն. ք.: «Քուջիսոյ որդի Բարթամ», անուան յիշատակութենէն թելադրեալ՝ Բարտոնի եւ Մրուանի պատերազմին վերաբերեալ մասն արդէն մենք վերեւ յարմար տեսնէք ն. ք. շուրջ 260 թուականին փոխադրելու: Բայց կը թուի թէ ստուգիւ ն. ք. 30 թուականին ալ Վրաց գահին վրայ նոր փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ, թէեւ ժամանակագրութեան ներկայացուցածին ճիշդ հակառակ կերպով. այսինքն՝ Արքակունիք դարձեալ մերժեցին Ներքովթեանները, եւ այս անգամ՝ ըստ երեւուութիւն վերջնականապէս:

Հայոց ազգային աւանդութիւնը հաւանական թելադրութիւն մը կ'ընծայէ մեզ՝ փառնաւազ Բ.ին տեղն անցնող Վրաց թագաւորին անուան մասին: Խորենացին՝ իր ցանկին մէջ Մեծին (ըստ իրեն՝ Միջին) Տիգրանի իբրեւ հայր եւ անմիջական նախորդ ներկայացուած «Աշխարհակալ», Արտաշէսին համար կ'աւանդէ որ նա իր Արտաշատ անուն դուստրը ամուսնութեան տուաւ Վրաց Միհրդատ բղբնին: Խորենացւոյ այս Արտաշէսը հաւանականաբար կը համապատասխանէ Արտաշէս Բ.ի, դժբախտ Արտաւազդ Տիգրանեանի որդւոյն, որ ն. ք. 31—21 ին իշխած է միանգամայն Հայոց եւ Ատրպատականի վրայ, եւ թերեւս կրցած էր Վրաստանի վրայ ալ կերպով մը գերիշխանութիւն ստանալ, քանի որ ինք Պարթեւաց դաշնակից էր: Արդարեւ Խորենացին, սխալմամբ կամ դիտմամբ, կը շփոթէ Վրաց թագաւորը Պոնտոսի հռչականուն Միհրդատ Եւպատորին հետ, սակայ չէ անկարելի որ Արտաշէս Բ.ի ժամանակակից ու փեսայ Վրաց թագաւոր մըն ալ կար որ Միհրդատ անուան աղաւաղումն ըլլայ: Մրուանի վերագրուած 10 տարւոյ իշխանութիւնն ալ շատ լաւ կը պատշաճի Միհրդատիս, որ թագաւորած կ'ըլլայ ն. ք. 30—20: Թէեւ աւանդութիւնն արդի խառնակ վիճակով՝ փառանջումայ վերահաստատեալ որդւոյն կ'ընծայէ այս Մրուան (ըստ մեզ ուղղագոյնս՝ Միհրդատ) անունը, սակայն բոլոր նշանները կը ցուցնեն թէ այդ Միհրդատը Արտաղի որդին կամ գոնէ Արքակունի մըն էր: Այն օրէն որ Ատրպատականը Անտոնիոս եռապետին զինակցելով թշնամացաւ Պարթեւաց դէմ, բնականաբար այս վերջնոց

կողմէն թողբուեցաւ Մարաց պաշտպանեալ Ներքովթեանց դատը Վրաստանի մէջ. ուստի Հայոց Արտաշէսին համար դժուար պիտի չըլլար մերժուած Արքակունի ցեղը վերահաստատել իրաւանց մէջ Վրաց գահուն վրայ:

Աւանդութիւնը Արքակ անուն որդի մը իբրեւ յաջորդ կը նշանակէ Մրուանի: Արքակ անունը՝ Արքակունեաց յետեւիմ թշնամի գերդաստանի մէկ անդամին համար բոլորովին անհաւատարի է: Բայց այն րոպէին որ ընդունինք թէ վերահաստատեալ Ներքովթեան իշխանը Մրուան չէր, այլ Բարտոն-Փառնաւազ, որ սխալմամբ իբրեւ Արքակունի ներկայացուած է, եւ ընդհակառակն Արուան-Միհրդատը Արքակունի մ'է, որ Ներքովթեաններն առյաւէտ կը վտարէ վերջնոյ որդւոյն Արքակի իբրեւ Ներքովթեան ներկայացուելուն հակասութիւնն ալ ինքնիրեն կը վերնայ: Արքակ Բ. կամ Արշակ, որուն համար կ'աւանդուի թէ 20 տարի (ն. ք. 20—1) իշխեց է, իր հօրը՝ Միհրդատի պէս Արքակունի մըն էր:

Հոս թերեւս աւելորդ չըլլայ մէջբերել Եոստի մէկ կարծիքն ալ: Ասորոց աւանդութեան մէջ «Արշակ որդի Միհրդակայ», կը յիշուի իբրեւ մին մոգ արքայից որ մանուկ Յիսուսին այցելեցին: Եոստի կը կարծէ թէ այս Արշակը Վրաց ժամանակագրութեան մէջ աւանդուած Մրուան Բ.ի որդին ու յաջորդը Արքակ Բ. կամ Արշակն է, եւ թէ ասորական Միհրդակ ձեւը աղաւաղումն է Մրուան անուան. (Iran. Namenbuch, S. 28^b, Aršaka, Nr. 15): Բայց հարկաւ Միհրդակ ձեւը կրնայ նկատուիլ իբրեւ փաղաքական-նուազական ձեւ մը նաեւ Միհրդատ անուան, եւ թերեւս աւելի իրաւամբ:

Մեր կարծեօք Արքակ Բ. կամ Արշակ 34—70 թուականներուն այնքան հզօրապէս մանն ունէր նախ եղբայր մը եւ ապա որդի յաջորդ մը՝ երկուքն ալ միեւնոյն Միհրդատ անունը կրողներ: Ըստ մեզ միեւնոյն ընտանիքի մէջ Միհրդատ անուան այսպէս յաճախակի կրկնումը հաւաստիք կ'ընծայէ ընդունելու ազնուութիւնը թէ յետ Բրիտոսի Ա. եւ Բ. դարերուն Վրաստան իշխող հարստութիւնը, Փարսմաններու հետ նաեւ Միհրդատներ ըլլանդակէ, իրապէս սերունդն էր Միհրդատի մը: Բայց ուրիշ պարագայ մըն ալ կայ որդեպի նոյն համոզումը կ'առաջնորդէ. — Ի

իրաւունքով կրնային յետ քրիստոսի Ա. դարու վրացի իշխաններն յաւակնութիւն ունենալ Հայոց գահին համար. ի՞նչ ապաքէն որովհետեւ ասոնք իրենք զիրենք կը նկատէին իբրեւ ժառանգորդներ Մեծին Տիգրանի, եւ իրաւ՝ թէ արական ճիւղէն (իբրեւ Արթակունի) եւ թէ իգական ճիւղէն (իբրեւ սերունդ Արտաշէս Բ. ի դստեր Արտաշամայի):

Այսպէս Ներսիսի թիւերն վերահաստատութիւնը Ն. Բ. 30 թուականէն Ն. Բ. 63 թուականի եւ Արթակունեացը Ն. Բ. 1 էն 30 թուականի փոխադրելը կ'օգնէ մեզ՝ աւանդութեան շատ մը հակասութիւնները ջնջելու:

Ասկէ առաջ տեսնաք թէ Ադրիկ, զոր ժամանակագրութիւնը Ն. Բ. 3 էն մինչեւ յ. Բ. 55 թուականներուն մէջ կը զետեղէ, աւանդութեան ներքին տուիքներուն համեմատ կը պատկանի քրիստոսէ առաջ Գ. դարու երկրորդ կիսուն: Բայց ինչդիր է թէ մէկ Ադրիկ միայն եղեր է, թէ աւանդութիւնը երկու տարբեր Ադրիկներ ի մի ձուլեր է: Ադրէն յիշուածներէն որոշ կը տեսնուի թէ Ն. Բ. 144—194 շրջանը տակաւին լուսաւորութեան կարօտ է. նոյնը հարկ է ըսել նաեւ յ. Բ. 1—34 շրջանին համար: Միայն բան մը որոշ կը թուի, աւանդութեան ցուցմունքներուն համեմատ՝ Արթակունեաց վերահաստատութիւնէն ետքը նոր ընդհատութիւն մը տեղի չէ ունեցած եւ թագաւորութիւնը շարունակած է միեւնոյն ընտանիքին մէջ: Ասկէ զատ, Արթակունիք վերջապէս, թերմէջ, եւս խնամութեան ճամբով, հասկացողութեան եկեր են նախկին քարթլոսեան կամ Ներսիսի թեան հարստութեան իրաւանց ժառանգորդներուն հետ:

Հոս թերեւս յարմար է աւելի յստակութեան համար դնել աւանդական ժամանակագրութեան եւ մեր առաջարկած վերակազմութեան համեմատական մէկ ցուցակը:

Ժամանակագրութիւնը.

Արթակունի	{	Արթակ Ա.	Ն. Բ. 93—81
		Արտակ	" " 81—66
		Բարտոն	" " 66—33
Ներսիսի	{	Մրուան Բ.	" " 33—23
		Արթակ Բ.	" " 23—3
Արթակունի	{	Ադրիկ	" " 3
		Փարսման Ա.	" "

Վերակազմեալ.

Արթակունի	{	Արթակ Ա.	Ն. Բ. 91—79
		Արտակ	" " 79—64
Ներսիսի	{	Փարսման Ա.	" " 64—30
		—	—
Արթակունի	{	Միհրդատ	" " 30—20
		Արթակ Բ.	" " 20—1
		Ադրիկ Բ. (?)	" " 1
		Փարսման Ա.	" "

* * *

Այսպէս կը վերջնայ մեր քննական շրջանի բոլորակը, որով վրաց աւանդական պատմութիւնը Մեծին Աղեքսանդրի օրերէն մինչեւ Հայոց գրին գիւտի ժամանակն աչքէ անցունք: Նախափորձ մըն էր մեր ըրածը, եւ արդարեւ խիզախ ու վտանգաւոր փորձ մը՝ այնպիսի մարդի մը մէջ, որ բաւականէն աւելի օտար է մեզի եւ խիստ ալ դժուարին: Բայց ի սեր եւ յօգուտ մեր ազգային պատմութեան ուսումնասիրութեան ըրինք այս փորձը, եւ կը յուսանք թէ բոլորովին անշահ եւ ապարդիւն ալ չեղաւ մեր ջանքը:

Մեզի համար երկու հաստատուն կուտան. ներ ունեցանք մեր հետազօտութեան մէջ: 1. Յունահռովմէական աղբերց ստոյգ յիշատակութիւնները վրաց քաղաքական իրադարձութիւններուն մասին: 2. Յիշատակարաններու վաւերական յայտնութիւնները: Ասոնց վրայ կրնանք աւելցնել նաեւ Հայոց պատմական ժամանակի գրողներուն վկայութիւնները: Մեզ շահաբերող (Մակեդոնական, Պարթեւաց ու Նախաւոր Սասանեանց) շրջանին համար Պարսից մեզի հասած պատմութիւնը, ըսել կ'օգնէ՝ Արեւելեան, Պարսիկ-Արաբ աղբերաց ընձեռածը) դժբախտաբար բոլորովին խաթարեալ աւանդութիւններէ եւ մինչեւ անգամ երեւակայական առասպելներէ յերկրուած յետնորդ վիպասանութիւն մըն, է որով ստիպուած ենք այս աղբիւրը բնաւ իսկ չգործածել մեր քննութեանց իբրեւ ուղեցոյց ու թելադրիչ: Ուստի նախալիշեալ երեք կարգ աղբիւրներէ քաղուած տեղեկութիւնները համեմատելով վրաց աւանդութեան ու մանաւանդ ընկալեալ ժամանակագրութեան հետ, երկու շարքին մէջ տեղ բաւական խորունկ անհամաձայնութիւն գտանք: Բայց միւս կողմէն տեսնաք թէ մինչ վրաց ժամանակագրութիւնը ներկայ ձեւով չինձու է, սակայն աւանդութիւնը հիմնապէս յերկրածոյ չէ, այլ

կը պարունակէ կարգ մը կարեւոր անուններ եւ իրողութիւններ, զորոնք կարելի է անկախ փաստերով ստուգել: Դարձեալ, տեղ տեղ տեսանք թէ մինչ ժամանակագրութիւնն ըստ մեծի մասին անկարելի է ստոյգ աղբիւրներու վկայութեանց հետ համաձայնեցնել, աւանդութեան ներքին ցուցումները եւ ինչինչ տուիքներն, որոնք յաճախ միանգամայն կը հակասին ալ ժամանակագրութեան ներկայ ձեւին ու ընթացքին, կրնան դիւրաւ համաձայնութեան բերուիլ այլուստ ծանօթ ստոյգ իրողութիւններու հետ: Այսպէս, յունահռոմէական աղբիւրներու, յիշատակարաններու եւ Հայոց պատմական ժամանակի աղբիւրներու վկայութիւններն ընդունելով իրրեւ չափանիշ, Վրաց ժամանակագրութեան ու աւանդութեան մէկ մասը համեմատական վերլուծութեան ենթարկեցինք, եւ ապա ջանացինք վերակազմել: Եւ վերջապէս, մինչ Վրաց ժամանակագրութիւնն ու աւանդութիւնն անգամ իրենց ներկայ ձեւով խորապէս ազդուած եւ ձեւաւորուած կ'երեւին հայկական աւանդութեան յետնագոյն (զոր օր. Խորենացոյ քով գտնուող) ձեւէն, յաճախ Վրաց աւանդութեան ներքին տուիքները զարմանալի համաձայնութիւն կը ներկայացնեն արդի պատմական հետազոտութեանց համեմատ վերակազմուած Հայոց պատմութեան հետ, եւ այսպէս երկու կարգ վերակազմութիւնները փոխադարձաբար զիրար կը լրացնեն ու կը հաստատեն:

Բոլոր այս գործողութեան արդիւնքին նկատմամբ հարկ է անշուշտ խոստովանիլ թէ շատ մը խնդիրներու տրուած լուծումը հազիւ կարելիութեան սահմանին մէջ է, թէեւ կը համարձակինք ըսել թէ քանի մը խնդիրներու մէջ որոշ եւ ստոյգ, ուրիշներու մէջ առաւել կամ նուազ հաւանական եզրակացութիւններու յանգած ենք: Հիմայ ուրիշներուն, մանաւանդ Վրաց լեզուին ու գրականութեան տեղեակ եւ այսպէս աւանդութիւնն ուղղակի ակնադբերէն քննելու ձեռնհաս մարդոց կը թողունք մեր յաճախ զուտ թեւադրութենէ բաղկացեալ նախափորձը, խղճմտութեն քննելու, սխալ կամ թերի կողմերն երեւան բերելու, եւ դեռ մութ մնացած մասերը լուսաւորելու համար: Մեր անկեղծ փափաքն է ծառայել մի միայն ճշմարտութեան, եւ ըստ կարի նպատակը պատմական իրականութեանց ի լոյս ելելուն ու յաղթանակելուն:

(Վ.Է.Է.)

ՆԱԽԱ Ս. ԲԱՍՏՈՒՆԻ

ՉԱՀԱՐՄԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԱՅԻՍՈՒԹԻՒՆԸ

(Հարսնահարս)

6. Տօնական երգեր:

Չահարմանալու գիւղացիներն առանձին հանդիսով եւ ծէսերով են տօնում իրենց ազգային-եկեղեցական տօները, որոնց մէջ անդրադառնում են նրանց հաւատալիքներն ու զգացմունքները: Տօնական այդ սովորութիւններից շատերը կրում են հին, հեթանոսական դարերի դրոշմը. օրինակ, Վարդավառին իրար վրայ ջուր սրսկելու սովորութիւնը. Տեառն ընդառաջին եկեղեցու բակում փայտակոյտ վառելու եւ նրա վրայից թռչելու արարողութիւնը, սրանց վրայ աւելացնենք համարձակ տօնի ծէսերն ու հաւատալիքները, խնջոյքներն ու խաղերը: Այս բոլորը յիշեցնում են մեզ հեթանոսական ժամանակները:

Ահա այդ տօներից մի քանիսի մասին գեղջկուհիները հիւսել են մի քանի փոքրիկ երգեր, որոնցից ուշադրութեան արժանի են Ծաղկազարդի եւ Ծննդեան երգերը, որոնց մէջ երգւում են Յիսուսի ծնունդը, կանանց-սիրուն Ծաղկազարդը եւ այլն: Այդ երգերը սովորաբար երգում են երեխաները Գրիստոսի ծննդեան գիշերը եւ Ծաղկազարդ Վիւրակէ առաւօտեան. նրանք մի քանի խմբեր կազմած շրջում են տները կտուրները, երգիչներից մի «կայլուղ» կախում եւ խմբովին թնդացնում են.

Ցնծացէք, ուրախացէք,

Պառկը բացէք,

Մէ բուռ ածէք,

Ալէլուիա, ալէլուիա:

կամ՝

Ծառազարթար, ծառին զարթար:

Սեւ եղին սեւ սամաթէլ:

Կարմիր եղին նոյլ ու կօճաք,

Հնկէրս ընդաւ ծօլն ու ծառաւ:

Բաջին էկաւ կեռ-կեռ կտուց:

Ապրի ձեր դաքվօրցուն,

Տվէք մէյ էրկու ձուն:

Տնեցիները սովորաբար տալիս են երեխաներին ձու, չամիչ, աղանց (բոհրուած ցորեն) կամ 1—2 շուան փող:

7. Կրօնական երգեր:

Կրօնական երգերից մեր ձեռքը հասել է միայն մի քանի կտոր. դրանցից մէկը սուրբ Էջ-